Fortificații GETICE în HARGHITA și COVASNA

De **Viorela Gherasim** Pe **mai 6, 2019**

Articol disponibil în: Română

Vă propun spre lecturare un articol interesant, publicat pe Vatra Stră-Rumînă în noiembrie 2016, dar care nu și-a pierdut din actualitate, fiind practic vorba despre istoria ținuturilor estice ale Transilvaniei, din perioada getică. Articolul de față, este readus în atenția românilor, cât și a maghiarilor pentru împrospătarea sau completarea cunoștințelor despre cele petrecute pe aceste meleaguri în epoci îndepărtate.

Ideea a pornit de la declarația Vioricăi Crișan, arheolog la Miercurea Ciuc și apoi la Sfântu Gheorghe: ***Așa a fost destinul meu, pentru că inițial eu nu am vrut să lucrez acolo, știam că este o zonă dificilă. La început mi saa sugerat să învăţ limba maghiară. Apoi mi s-a dat un traducător ca să înţeleg ce se discuta la ședinţe și ca să mă deprind cu limba. Mi-a fost imposibil. Din păcate, nu am fost în stare să am nicio apropiere de limba maghiară. Conducerea muzeului a înţeles asta și m-a lăsat liberă, să merg pe teren și să cercetez. Așa au început cei cinci ani în care am bătut la pas Harghita și Covasna și am luat fiecare loc cu vestigii la studiu. A fost șansa mea. În '90, după revoluţie, am devenit brusc invizibilă pentru colegii mei. Nu cred că există pedeapsă mai mare. Nu mi se răspundea la salut, nu era auzită părerea mea, brusc nu mai existam. Presa locală m-a umilit atunci când am îndrăznit să pun într-o expoziţie un «murus dacicus», împodobit cu arme getice. În cele din urmă, mi s-a sugerat că cel mai bine ar fi să ne întoarcem toţi de unde am venit. În mod ciudat, am observat că orice perioadă istorică de la paleolitic la modern îi interesa, însă cea getică devenise tabu. Din păcate, acest lucru s-a confirmat mai târziu, când autorităţile au permis intrarea unui buldozer peste vestigiile uneia dintre cetăţile de la Jigodin… pentru a amplasa***

o antenă telefonică. Când am început să pun cap la cap diferitele studii arheologice, un prim șoc a fost numărul mare al descoperirilor. Strict pe estul Transilvaniei sunt 34 de cetăţi Getice! În toată Transilvania, cu siguranţă, sunt mai multe […]”.

Localizate pe înălțimi, adesea în mijlocul unor peisaje împădurite, sălbatice, vestigiile fortificațiilor ridicate de triburile getice în cele două secole dinaintea cuceririi romane a unor teritorii getice din nordul Dunării, de jur împrejurul depresiunilor intra-carpatice din estul Transilvaniei, marchează străvechi puncte de observație ale unor drumuri astăzi dispărute ori elemente de apărare și prestigiu ale reședințelor unor căpetenii din vechime. Incinte de pământ sau piatră, uneori ansambluri complexe de ziduri, terase, turnuri și bastioane, au ajuns să fie cunoscute în diferite locuri din Depresiunile Brașov, Târgu Secuiesc sau Ciuc, încă din secolul XIX. Cu alte cuvinte știm de peste două secole că în pofida elementului etnic majoritar vorbitor de maghiară, în acest areal avem suficiente dovezi ale locuirii din cele mai vechi timpuri de către elementul băștinaș majoritar al României.

Deși unele au beneficiat de cercetări arheologice mai intense, mai sunt încă situri care nu mai pot fi localizate în teren sau despre care se știe foarte puțin. Numărul semnificativ de situri fortificate, în ciuda climatului aspru și reliefului dificil, este dovada funcționării estului Transilvaniei, și mai ales, a depresiunilor intra-montane din această parte a Carpaților, ca spațiu de trecere — poartă între lumea danubiano-pontică și cea central-europeană, ce trebuia apărată sau unde se putea controla tranzitul comercial și militar.

Această geografie specială a fost exploatată în mod repetat de’a lungul timpului, nu doar pentru epocă getică, dar și mai timpuriu (eneolitic, epoca bronzului, prima epocă a fierului) ori mai târziu (perioadă medievală). Nu este de aceea întâmplător că multe dintre siturile fortificate de geți sunt reutilizări ale unor situri întărite mai vechi sau sunt, la rândul lor, [illegible]te ulterior de cetăți medievale.

În timp ce comunităţile sudice se consolidează, iar aristocraţia militară getică se afirmă ca o forţă politică de prim ordin, în Transilvania comunităţile nu se manifestă în forme elevate, ba mai mult ele se confruntă cu stăpânirea scyţior agatârși, iar mai apoi cu cea celtică. Abia din a doua jumătate a sec. II î.Hr. asistăm la o creștere semnificativă a numărului așezărilor pentru ca pe parcursul sec. I î.Hr. – I d.Hr. centrul de greutate să se mute în aria intracarpatică, moment din care se poate vorbi de o adevărată explozie demografică și economică.

Situaţia respectivă este relevantă și în estul Transilvaniei. Astfel, urmărind apariţia și evoluţia așezărilor nefortificate, se constatată procentul scăzut al celor care erau în funcţiune în sec. III – II î.Hr. (17 – circa 8%), urmat de o creștere ușoară în ultima jumătate a sec. II î.Hr. (25 – 12%) și de o majoritate covârșitoare (68 – 80%) a celor existente în sec. I î.Hr. – I d.Hr.

S-a constatat, de asemenea, că numai în câteva locuri se poate vorbi de o continuitate de locuire pe toată perioada celor patru secole (Cernat-”Dâmbul Bisericii” și ”Pământul lui Robert”, Cetăţuia-”Cariera de lut”, Reci-”Telek”, Rugănești-”Grădina Mare de Sus”, Sfântu-Gheorghe-”Bedehaza”, Sântimbru-”Pomii-Verzi” și Turia-”Cimitirul Catolic”), majoritatea așezărilor din ultima fază, sec. I î.Hr. – I d.Hr., fiind nou întemeiate. În ce măsură acestea erau formate dintr-o populaţie locală, (mutată ca urmare a sporului demografic, a dezvoltării economice, a roirilor etc.) sau din nou veniţi, atrași de calităţile geografice ale zonei sau dislocaţi din alte ţinuturi, este greu de spus.

Putem presupune, bazându’ne pe piesele descoperite și a căror analogii se găsesc, (uneori până la identitate) în siturile getice din Moldova centrală și de sud (Brad, Poiana, Răcătău, Barboși etc.), că o parte a populaţiei a venit de acolo, dar, tot așa de bine, unele din aceste materiale puteau ajunge în estul Transilvaniei și pe calea schimburilor comerciale.

În sec. II î.Hr. bastarnii distrug o parte din așezările deschise, dar mai ales fortificaţiile getice din jumătatea nordică a Moldovei (precum cele de la Stânceşti-Botoșani, Moșna, jud. Iași, Cotnari-Cătălina sau Bunești) ducând la o puternică dislocare de populaţie. Posibil ca o parte a acesteia să fi trecut Carpaţii și să se fi așezat în ţinuturile estice ale Transilvaniei. Un alt posibil motiv al migrării populaţiei extracarpatice în interiorul arcului ar putea fi și acela al diferitelor evenimente politice care au avut loc pe parcursul sec. I d.Hr., evenimente în urma cărora se constată un real regres demografic atât în Muntenia cât și în sudul Moldovei.

Prin urmare există temeiuri istorice care să ne conducă spre un presupus aport demografic în ţinuturile din estul Transilvaniei, doar că la acest stadiu al cercetărilor este greu de dovedit. Sigur este faptul că, începând din a doua jumătate a sec. II î.Hr., aici se constată o dezvoltare economică și demografică fără precedent. În plan politic aceasta corespunde cu încetarea dominaţiei celtice în Transilvania, urmată de acea ”incrementa Dacorum per Rubobosten regem” amintită de Pompeius Trogus, iar în cel economic cu începuturile exploatării și prelucrării minereurilor de fier și cupru din Depresiunile Ciuc, Baraolt, Târgu Secuiesc și din zonele Vlăhiţei. La acestea se adaugă, cu siguranţă, exploatările de sare de la Praid, Sovata, Sânpaul și Mărtiniș.

Ca urmare, asistăm la o comasare a așezărilor în sectoarele bogate în resurse minerale. Terenurile, alese cu grijă, le’au permis practicarea, pe lângă minerit și ”siderurgie” și a celorlalte ocupaţii sau meșteșuguri tradiţionale, necesare oricărei comunităţi: cultivarea pământului, creșterea animalelor, vânătoarea, pescuitul, olăritul și nu în ultimul rând comerţul.

Ţinuturile estice ale Transilvaniei cunosc pe lângă o dezvoltare economică și demografică deosebită și un rol politic aparte, fapt demonstrat de numărul mare de fortificaţii care s’au [illegible]ci, peste 35 de cetăţi și așezări fortificate. Deși se presupune că formaţiunea

politică a lui Oroles ar fi stăpânit zona Carpaţilor Orientali, cercetările arheologice sumare, de până acum, nu ne permit să datăm nici o cetate pe parcursul sec. III – prima jumătate e sec. II î.Hr., cum ar fi îndreptăţit să fie. Primele fortificaţii pot fi datate doar la sfârșitul sec. II și începutul sec I î.Hr., odată cu înmulţirea așezărilor civile și a creșterii puterii armate a uniunilor de triburi. Acestea, amplasate cu precădere în zonele bogate în minereuri de fier (Biborţeni, Jigodin II, III, Ciceu, Racu I, II, Covasna etc.), își vor continua existenţa și în deceniile următoare.

Pe parcursul sec. I î.Hr. – I d.Hr. numărul fortificaţiilor sporește, (Cernat – ”Vârful Ascuţit”, Bădeni, Praid, Sânzieni – Perka”, Mihăileni, Șoimușul Mare, Leliceni, Odorheiu Secuiesc, Porumbenii Mari, Ghindari, Sândominic, Valea Seacă, Zetea etc.), menirea lor fiind de acum atât de supraveghere a zonelor importante din punct de vedere economic, de asigurare a condiţiilor favorabile practicării comerţului și trecerii caravanelor cu mărfuri, cât și de barare a accesului spre capitala statului dac, Sarmigetuzo.

Proiectul cultural ”ZBOR (Ziduri, Bastioane, Orașe, Ruine). Mai aproape de cetățile dacice din estul Transilvaniei”, cofinanțat de Administrația Fondului Cultural Național (AFCN), este aproape de final. Inițiatorii au lansat Atlasul digital care are ca scop prezentarea, în premieră, a fortificațiilor getice din estul Transilvaniei, publicului regional precum și turiștilor care vizitează stațiunile balneare de la Covasna, Tușnad, Băile Figa și Vâlcele.

Deși platforma online se află încă în lucru, aceasta conține deja o parte consistentă din informațiile pe care realizatorii și le’au propus să le prezinte în cadrul proiectului. Atlasul digital cuprinde o hartă interactivă, un catalog cu siturile fortificate, care momentan conține doar acele situri cuprinse în proiectul AFCN, trimiteri bibliografice, imagini aeriene și reconstituiri artistice, iar realizatorii platformei lucrează la traducerea paginii web, și la a filmări pe care cei interesați le vor putea accesa ulterior.

Scopul principal constă în prezentarea în premieră a cel puțin 12 cetăți getice din estul Transilvaniei, prin intermediul aerofotografiilor, filmărilor de la joasă altitudine, a modelărilor tridimensionale de teren și structuri arheologice, ce vor fi la final integrate într'un tur virtual disponibil în mediul online, în site-ul web care va conține, pe lângă atlasul de hărți digitale interactive, explicații în limba română, maghiară și engleză, dar și într'o expoziție itinerantă de postere. Materialul multimedia-tur virtual ar urma să prezinte o sinteză esențială a rezultatelor unor cercetări arheologice mai vechi, dar și a celor mai noi. În cadrul proiectului vor fi prezentate cetăți și așezări dacice precum cele de la Jigodin, Leliceni, Merești, Bădeni, Racu, Bixad, Olteni, Cernat, Covasna, Boroșneu Mic, Saciova, Sânzieni, și Racoș, iar expoziția va fi itinerată în municipiul Miercurea Ciuc, orașul Covasna și comuna Vâlcele, satul Araci. Sigur că relieful actual nu mai este relieful și peisajul antic sau preistoric, dar există o strânsă legătură între acestea și este primul pas. Pentru unele dintre aceste cetăți, mai exact pentru acelea despre care avem suficiente date și informații solide, științifice, o să încercăm să propunem și unele reconstituiri.
Valoarea culturală și importanța patrimonială a sistemului de fortificații ridicat de către geți la marginea depresiunilor sau în inima munților din estul Transilvaniei sunt cunoscute în mediul academic de mult timp. Cu toate acestea, potrivit inițiatorilor, multe dintre aceste cetăți nu sunt încă precis localizate, iar evoluția rapidă a proiectelor de dezvoltare teritorială și a rețelelor de utilități ar putea duce la distrugerea și pierderea integrală a unora dintre monumente.

Privite de sus, siturile arheologice, în special unele atât de dificil de atins ca cetățile getice din estul Transilvaniei, își dezvăluie logica ocupării spațiului, anvergura și frumusețea. Imaginile aeriene nu sunt însă doar niște «poze frumoase», ci instrumente de studiu pentru arheologi care le folosesc pentru a detecta structuri arheologice necunoscute sau pentru a crea modele digitale ale reliefului prin tehnici fotogrammetrice.

C . Cernat – Vârful Ascuțit

Localizare: la nord de fosta localitate Cernatul de Sus, județul Covasna, în punctul Vârful Ascuțit/ Hegyes.

Relief: Un promontoriu de formă triunghiulară, ușor arcuit spre vest, desprins dintre dealurile înalte ce separă Depresiunea Târgu Secuiesc de Depresiunea Sfântu Gheorghe, înconjurat pe laturile de est și vest de două văi înguste: Valea Mare și Pârâul Rupt. Promontoriul se continuă relativ plat, mai întâi spre nord și apoi spre vest, ca un drum de culme ce ajunge în punctul Cetatea Comorii, la o depărtare de doar 8 km spre vest. În acest loc se află o mare incintă de pământ (cu zid de piatră legată cu pământ?) de dată nesigură. De aici drumul de culme cobora spre trecătoarea de la Olteni unde se află fortificații din diferite epoci.

1. Vedere spre nord, 2. Vedere spre sud, 3.Vedere spre nord

Aspect: Partea superioară a dealului Vârful Ascuțit este împărțită în trei segmente:

1 — extremitatea aflată spre sat, spre sud-est, este mai îngustă și mai stâncoasă;

2 — cea îndreptată spre turnul medieval vizitabil Ika Vára, aflat pe un deal vecin, este mai largă, plată, dar și mai înaltă, fiind împrejmuită pe pantele nordice, estice și vestice de valuri de pământ;

3 — între cele două capete anterior descrise se află o șa largă, mai coborâtă ca altitudine, pe care se văd urmele săpăturilor lui Zoltán Székely, precum și ale unei împrejmuiri rectangulare marcată de un mic val de pământ — cu funcționalitate și datare neclară.

Față de valea din vest platoul în partea șeii se ridică cu 40 m și față de valea aflată la est — cu 64 de m.

1. Vedere spre nord – șaua, 2. Vedere spre nord, 3. Vedere spre sud, 4. Profil altimetric general al sitului, 5. Terasa antropică de pe latura estică

Fortificație: pe marginile promontoriului, în special pe latura estică și nordică, se observă sistemul de fortificație format din val și șanț, precum și ceea ce pare a fi o terasă antropică, pe latura estică. Pe latura estică valul este dublu. Suprafața închisă de fortificație măsoară cca 10 ha. Fragmentele ceramice vizibile la suprafață în compoziția ir ntelor valuri aparțin primei vârste a fierului.

1. Fortificația dublă pe latura estică, 2. Fortificația dublă pe latura estică, 3. Fortificația dublă pe latura de est, 4. Valul pe latura nordică

Istoricul cercetărilor: Zoltán Székely (1969) a cercetat 4 locuințe de epocă getică într'o poziție necunoscută pe suprafața sitului. Nu este exclus ca săpăturile acestea, așa cum arată modelul digital al terenului să fi fost executate în zona de șa a sitului. Aceste locuințe se aflau aproape de suprafață, la adâncimea de 25 cm, fiind foarte puțin adâncite, având formă pătrată, dimensiuni 4 x 4 m, și vetre de foc în colț (de formă ovală, diametru aproximativ 1 m, înconjurate de pietre). Din inventarul acestor locuințe sunt amintite fragmente de vase ceramice lucrate cu roata sau cu mâna, fibule cu resort spiralic și două monede de argint — imitații locale după drahmele lui Alexandru Macedon. După V. Crișan (2000, p. 30) ceramica se datează în special în perioada secolelor I î.Hr. – I d.Hr, dar și în II î.Hr.

Fibule descoperite de Z. Szekely în locuințele de epocă getică clasică săpate pe Vârful Ascuțit

Planul unei locuințe săpate de Z. Szekely la Cernat Vârful Ascuțit

Pe dealurile din jurul localității Cernat s’au făcut în decursul timpului numeroase descoperiri de materiale de epocă getică clasică, cele mai importante fiind așezările cercetate de Székely din punctele Pământul lui Robert și Dâmbul Bisericii. Un tezaur de denari romani republicani și imperiali (1 kg) a fost descoperit pe teritoriul localității într’un punct necunoscut în 1941 (Bucur Mitrea, SCIV 20–2, 1969, p. 166).

Cetatea Zânelor, Covasna

Potrivit unei legende, cetatea de la Covasna ar fi fost ultimul refugiu al regelui Decebal, iar potrivit alteia, aici ar fi ascunsă o importantă comoară, dar specialiștii nu pot confirma încă acest lucru.

Localizare și relief: Dealul Cetății este situat între Pârâul Cetăţii și Pârâul Mișca, la o altitudine peste nivelul mării de aproape 930 m. Dealul Cetăţii este înconjurat din trei părţi de piscuri mai înalte, precum vârful Dolomir, Poarta Vânturilor, Timsos sau Copoţ, toate depășind 1300 de m. Aceste piscuri închid ca o cunună Dealul Cetăţii, păstrând totuși o bună vizibilitate spre nord și nord-vest. Din punctul maxim de altitudine se vede o bună parte din Depresiunea Brașovului, respectiv sectorul Târgu Secuiesc și valea Pârâului Negru. Vizibilitatea este mult mai bună de pe Dealul Copoţ situat la vest, cuprinzând Ţara Bârsei (zona Brașovului), Munţii Bodoc, limita sudică a Munţilor Harghitei (zona Tușnad) și Munţii Nemira. Pantele de est și nord-est ale Dealului Cetăţii coboară abrupt în valea Mișcăi, în timp ce terenul coboară mai lin spre sud, unde se află și o șa de legătură spre culmile învecinate. Suprafaţa amenajată de către geți pe Dealul Cetăţii este de circa 30.000 mp, incluzând aici o acropolă și cel puţin șase terase (numerotate convenţional cu cifre romane, de la I la VI).

Amenajarea la o asemenea scară s’a făcut cu un efort considerabil și de durată. În principiu s’a săpat în apropierea pantei iar pământul rezultat a fost împins către margini, suprafaţa rezultată fiind îndreptată. În acest fel s’a lărgit spaţiul pe care se putea ulterior construi. Geții au preferat să sape până la stâncă, pe care au nivelat’o și peste care au pus apoi un strat consistent de pământ cel mai adesea amestecat cu sfărâmătură de stâncă pentru o mai bună stabilitate.

Vedere a terasei II spre vest în 2015

Cronologie: Prima fază de amenajare a sitului a început cândva în sec. II î.Hr. Situl a fost distrus pe parcursul sec. I î.Hr., a fost apoi refăcut și lărgit. La începutul sec. II d.Hr., activitățile în sit încetează.

Istoricul cercetărilor: Atrași de mirajul aurului dar și de tainele vestigiilor din vârful muntelui, Cetatea Zânelor a fost ‘investigată” de’a lungul timpului de numeroși căutători de c urmele trecerii lor fiind vizibile și astăzi. În acest context, tradiţia locală face

referire la un oarecare Csutak Samu care, săpând în cetate, ar fi găsit un măr, o cruce de aur, lanţuri și ciocane de fier pe care le’ar fi trimis muzeului din Cluj.

Vedere a terasei II spre vest în 2016

Un altul, Csoma Laci, a găsit în urma unor săpături în cetate monede și alte obiecte pe care le’a predat de asemenea muzeului clujean. Astfel de evenimente, probabil mai numeroase, nu pot fi însă verificate. Nici una dintre piesele descoperite de cei doi nu a ajuns de fapt la muzeul din Cluj. Legendele și monumentalitatea vestigiilor i’au atras și pe erudiţii epocii moderne. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, cărturarul secui Orbán Balázs a aju[illegible]pe Dealul Cetăţii pentru a se documenta, pregătind pentru publicare lucrarea ”A

székeyfőld leirasa”. Cu această ocazie a descris Dealul Cetăţii, a măsurat zidurile, terasele, poarta, drumul de acces și a cules câteva fragmente ceramice de vase barbare, din pastă grosieră, arse negru sau cenușiu.

Dealul Cetății vedere spre NV

”Din dealul comun în formă de semicerc, pornesc două pâraie numite Pârâul Miska și Pârâul Cetăţii – Varpatak printre care se ridică Dealul Cetăţii. Acesta, înalt de 3000 de picioare, are pantele abrupte, aproape verticale. Numai pe latura sudică există o șa, pe unde urca și drumul cetăţii tăiat în stâncă, pe care am urcat și noi cu destulă greutate până pe vârf. Dealul are un platou de mici dimensiuni. Pe marginea acestui platou se află zidurile cetăţii, păstrate până astăzi pe o înălţime de câteva picioare. Aceste ziduri înconjoară platoul în formă de cerc, formând o fortificaţie rotundă cu un diametru de 45 de paşi. Aceasta este numai fortificaţia interioară, ea fiind înconjurată de alte două ziduri; al

doilea zid, păstrat și el pe o înălţime considerabilă, se află pe marginile abrupte ale dealului, la 25 de pași de primul, și încercuiește muntele paralel cu primul; în sfârșit, al treilea zid înconjura dealul la 30 de pași de zidul al doilea. Ultimele două ziduri – pe baza principiului economisirii observate și la alte cetăţi – se opreau pe latura nordică verticală”, Orbán Balázs, 1869, p. 154 – 155.

Presupunând că este o veche cetate secuiască, Orbán Balázs apreciază amplasarea strategică de excepţie și o aseamănă cu un adevărat cuib de vulturi care, înainte de inventarea armelor de foc, putea să reziste în faţa oricărui inamic. Primele săpături arheologice s’au desfășurat în anii 1942–1943 sub conducerea arheologul clujean Alexandru Ferenczi. Rezultatele cercetărilor nu au fost însă publicate detaliat, Alexandru Ferenczi pierzându’și viaţa în timpul războiului.

Dintr’un articol informativ, apărut în presa vremii, rezultă că pe acropolă a fost descoperită o locuinţă construită din bârne groase de lemn prinse cu piroane de fier de până la 1 m lungime. În zona locuinţei și în interiorul acesteia au fost descoperite bucăţi mari de lipitură de lut, numeroase vase ceramice, o statuetă romană precum și două fibule, una de bronz și o alta de argint. Cetatea, menţionează Alexandru Ferenczi, era formată dintr’o acropolă și trei terase, toate înconjurate cu ziduri de piatră, late de peste 3 m.

Dealul Cetății vedere spre NV

Artefactele descoperite pe acropolă și pe terase l’au determinat pe Alexandru Ferenczi să atribuie cetatea geților (sec. I î.Hr. – I d.Hr.) și nu secuilor, așa cum o făcuse Orbán Balázs. El amintește însă și urme de locuire mai vechi, getice, din prima epocă a fierului (sec. VIII-VI î.Hr). O parte din materialele descoperite se află depozitate la Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, cu excepţia statuetei și a fibulelor amintite ca fiind de[illegible]perite pe acropolă. Aflând de descoperirile lui Alexandru Ferenczi de pe Dealul C[illegible]Constantin Daicoviciu împreună cu un colectiv numeros de arheologi a organizat o

scurtă campanie de săpături la Covasna în anul 1949. Cercetările sale au confirmat afirmaţiile lui Alexandru Ferenczi, raportul arheologic evidenţiind asemănarea cetăţii de aici cu cele din Munţilor Orăștiei, zona capitalei Regatului Getic, Sarmizegetusa.

Dealul Cetății vedere spre NE

În anul 1968 săpăturile arheologice au fost reluate de către Zoltán Székely de la muzeul din Sfântu Gheorghe. Acesta a săpat o secţiune de peste o sută de metri, cuprinzând acropola și primele două terase. În acest fel a putut mai bine estima dimensiunile cetăţii și ale zidurilor de piatră. Concluziile sale au surprins lumea ştiinţifică, autorul descria o cetate cu foarte multe elemente de fortificare, unele de dimensiuni impresionante precum zidul terasei a II-a cu o lăţime de 8,80m. Fără a se deplasa la faţa locului pentru a se convinge de afirmaţiile lui Zoltán Székely, majoritatea arheologilor au tratat cu neîncredere descoperirile de pe Dealul Cetăţii. S'a considerat că era nefiresc ca o cetate getică să aibă asemenea dimensiuni, atâtea ziduri și mai ales atât de mari. Astfel, descoperirile lui Zoltán Székely au fost ignorate în epocă. A fost nevoie de o catastrofă naturală pentru ca cetatea de la Covasna să revină în atenţia cercetătorilor.

Dealul Cetății vedere spre vest

În noiembrie 1995 o vijelie puternică a smuls din rădăcini copacii de pe Dealul Cetăţii, dezvelind porţiuni de ziduri și complexe de locuire. Ca măsură urgentă s'a impus supravegherea curăţării și exploatării masei lemnoase pentru a preveni alte posibile distrugeri ale vestigiilor arheologice. De asemenea s'a propus începerea unor cercetări ar[illegible]gice pentru a salva patrimoniul expus intemperiilor. Ca urmare, în anul 1998 au fost

reluate săpăturile arheologice de către Viorica Crișan și Valeriu Sîrbu în Cetatea Zânelor, săpături care continuă neîntrerupt până astăzi, colectivului adăugându'i'se pe parcurs și alți membrii, precum Paul Pupeză.

Imagini cu Zidul terasei 1Z, Bastionul de pe terasa II văzut de pe Terasa III, Latura sudică a bastionului de pe Terasa II, Zidul de pe terasa III adosat bastionului, Zidul de pe terasa II și bastionul, Latura nordică a bastionului, Bârne carbonizate căzute în exteriorul bastionului pe terasa II, Fundația bastionului, Zidul terasei 1 paramentul exterior, Zidul de pe terasa II, Zidul acropolei și Colțul NE al bastionului de pe Terasa II

Zidurile: Atât platoul superior cât și restul teraselor au fost împrejmuite cu ziduri din piatră Acestea, pe lângă protecție susțineau pământul adăugat pentru extinderea teraselor. Lungimea totală a zidurilor depășește 700 m. Acestea erau îngropate în pământ pe o adâncime de 0,65 – 0,70 m pentru o mai bună stabilitate. La ridicarea zidurilor s'a folosit piatră locală, sumar făţuită, lemn și lut. Pietrele erau așezate mai întâi pe două șiruri (paramente) dispuse paralel, la o distanţă care variază de la un zid la altul. Pietrele din aceste șiruri au fost alese cu grijă, latura cea mai dreaptă fiind orientată spre exterior. Spaţiul dintre cele două șiruri era ulterior umplut cu pietre (emplecton). Lutul a fost folosit ca liant.

Latura sudică a bastionului de pe Terasa II, imagine mărită din 2004

În unele sectoare de zid s'au păstrat urmele unor bârne patrulatere din lemn dispuse transversal; acestea legau paramentele conferind structurii mai multă stabilitate. Astfel de zi[illegible]uteau atinge înălţimi de 3–5 m. Cât de înalte au fost zidurile însă este greu stabilit c[illegible]itate, acestea păstrându'se astăzi doar pe 1–1,50 m. Grosimea variază în jurul a 2

m, dar în situațiile de pantă foarte abruptă sau acolo unde se rezolva o problemă tehnică — de exemplu unirea zidului din terasa III cu peretele bastionului de pe terasa II grosimea putea să fie și dublă.

Capac sec. I î.Hr. – I d.Hr. descoperit pe T1 în S1, piesă din inventarul Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni Sf. Gheorghe (Nr. Inv. 5871) imagine din ”Dacii din Curbura Carpaților”. Catalog de expoziție 2009

Săgeată din fier sec. I d.Hr. descoperită pe TII în S7E, piesă din inventarul Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni Sf. Gheorghe (Nr. Inv. 13137) imagine din ”Dacii din Curbura Carpaților”. Catalog de expoziție 2009

1. Ataș din bronz sec. II – I î.Hr. descoperit pe TII în colțul de SE al bastionului, (Nr. Inv. 5871),

2. Aplică din bronz sec. I d.Hr. descoperit pe TII în S7G,

3. Mărgea sec. I î.Hr. descoperită pe TII în S7E, (Nr. Inv. 13133),

4. Fibulă de tip Nauheim sec. I î.Hr. – începutul sec. I d.Hr. descoperită pe TII în S7H,

5. Fibulă lunulă prima jumătate a sec. I d.Hr. descoperită pe TII în S7G, 6. Fibula sec. I d.Hr. descoperită pe TII în S7C,

7. Fibulă puternic profilată sec. I – prima jumătate a sec. II d.Hr. descoperită pe TII în S7C,

8. Țintă din argint sec. I d.Hr. descoperit pe TIII în S7G, piese din inventarul Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni Sf. Gheorghe, imagini din ”Dacii din Curbura Carpaților”. Catalog de expoziție 2009

Citiți și: HARGHITA-COVASNA GETICĂ: 200 DE AȘEZĂRI, 34 DE CETĂȚI ȘI PESTE 30 DE TEZAURE GETICE

Jigodin, Câmpul Morii

Localizare: pe malul drept al Oltului, în punctul cel mai îngust al defileului Oltului de la Jigodin-Băi; denumiri: Jigodin I; Dealul Morii.

Relief: un bot de deal cu pante line spre est și sud și abrupte spre vest și nord, ridicat cu 50 deasupra Oltului care curge chiar pe la poale, pe latura nordică; localizat la extremitatea estică a dealurilor înalte cu fundament eruptiv ce fac parte din Munții Harghita. Platoul superior are o formă neregulată, cu axul lung orientat NE-SV și cu o înclinație generală a reliefului spre est. Accesul pe sit se făcea, cel mai probabil ca și astăzi, pe o șa lină aflată în partea de sud a platoului, șa ce coteşte spre vest, spre baza dealului. Un zid de piatră neprelucrată legat cu pământ închidea complet platoul pe toate laturile. Suprafața închisă de incintă măsura cca. 0.34 ha.

Vedere spre nord-est, panoramă 180. Șaua de acces ocupată de case de vacanță.

Istoricul cercetării: Situl intră alături de celelalte două fortificații de la Jigodin în atenția lui Orbán Balázs, și apoi a lui Alexandru Ferenczi. Primele săpături sunt făcute de colectivul condus de Mihai Macrea în 1950. Săpături sistematice au fost executate cu întreruperi începând cu 1980 (Ann Dodd-Oprițescu, Szács János, Zoltán Székely). Cele mai recente săpături sunt conduse de Viorica Crișan, ultimele două campanii de cercetări fiind cele din 1998 și 2000.

În 1997 situl a fost grav afectat de instalarea neautorizată a unei antene de telecomunicații ocazie cu care jumătate din platou, stratul de cultură și zidurile de incintă de pe laturile vestice și nord-vestice au fost nivelate cu buldozerul și împinse pe pantele abrupte ale dealului. Cantități însemnate de materiale au fost descoperite în pământul e[illegible]. Peste latura sud-vestică a fortificației și pe șaua de acces s'au construit în u[illegible] două decenii case de vacanță.

Fortificația: zidul, de 2.5 m lățime, a fost construit din blocuri de piatră neprelucrată, de origine locală, foarte probabil exploatată chiar din sit, de forme și mărimi diferite, legate cu pământ umed, bătătorit. În funcție de terenul pe care a fost amplasat, de natura stâncii din fundament și de înclinația pantelor, constructorii din vechime și'au adaptat tehnica de fundare și stabilizare. Pe latura sud-vestică cercetările au pus în evidență faptul că zidul a fost fixat într'un șanț cu profil în V, săpat inițial în fundamentul stâncos al dealului. Șanțul de fundație, adânc de 1.20 m, a fost umplut cu piatră mărunțită și pământ bătătorit pentru a forma o suprafața plană, o platformă pe care s'au așezat pietrele din zid. Pietrele mai mari și cu fețe mai regulate au fost alese pentru a forma fețele zidului, cele mai mărunte fiind așezate în zona centrală, în emplecton. Datorită distrugerii în timp a zidului acesta a ajuns să se păstreze sub forma unui val de pământ cu miez de piatră, pe alocuri înalt de doar 40 cm. Pe latura nordică unde stânca a fost relativ plană, nu s'a mai săpat șanț de fundație, pietrele zidului fiind așezate direct pe stâncă și fixate într'un strat de lut galben. Pe exterior, fața zidului a fost susținută de un rambleu de piatră mărunțită fixat într'o treaptă săpată la exteriorul zidului de incintă.

Stratigrafie și cronologie: pe platou, în apropierea zidurilor, sub stratul de humus de 20–25 cm grosime se află stratul arheologic, gros de 40–50 cm, de culoare cenușie. Deși nu s'a evidențiat decât un singur nivel, cel corespunzător perioadei getice (sec. I î.Hr. – I d.Hr.), în alveolări sau descoperit și materiale mai vechi din prima vârsta a fierului specifice Culturii Gâva.

Cultura Gâva a fost o cultură hallstattiană timpurie răspândită în NV României, NV Ungariei, SE Slovaciei, în N. Republicii Moldova și Ucrainei Transcarpatice. Este considerată unul din primele centre ale complexului hallstattian timpuriu, caracterizat prin ceramică neagră, lustruită și canelată. Cel mai probabil este vorba de o evoluție a culturii C[illegible]i, o cultură materială din epoca bronzului (secolele XIX-XIII î.Hr.), denumită după n[illegible] comunei Otomani, județul Bihor, unde au fost descoperite primele așezări. A avut o

arie de răspândire mare, cuprinzând nordul Crișanei, bazinul inferior al Someșului, Câmpia Tisei și estul Slovaciei. Tipice pentru această cultură sunt ceșcuțele cu toartă, strachinile și vasele pântecoase cu gât cilindric și margine evazată. Prelucrarea bronzului a cunoscut o dezvoltare înfloritoare, în special la confecționarea armelor, prevăzute cu ornamente realizate artistic.
Riturile variază pe parcursul celor trei etape caracteristice: incinerația, înhumare în poziție chircită (ca în poziția fetală), în față și revenirea la incinerația specifica fazei I.

Primele propuneri de periodizare ale culturii Gâva au distins două faze (Gâva I și II), prima fiind datată în Ha A1 pe baza descoperirilor de obiecte de bronz din așezarea de la Nagykálló
– Telekdomb, în vreme ce faza II a fost datată în perioada Ha A2 –B1, pe baza tiparelor fragmentare descoperite în așezărilede la Prügy și Poroszló.
Periodizarea avansată de T. Kemenczei a înregistratobservaţii critice, formulate de M. Vicze și mai ales, de G. Szabó, care a preferat să utilizeze denumirea de Proto-Gâva pentru descoperirile din perioada Bz D – Ha A1 și să propună o prelungire a culturii până la nivel de Ha B2-B3. Pentru descoperirile din nord-vestul României I. Németi a utilizat sistemul propus iniţial de T. Kemenczei, în schimb pentru teritoriul Transilvaniei propriu-
zise a lipsit un consens în ceea ce privește periodizarea și cronologia culturii Gâva, fazele acesteia căpătând diferite denumiri regionale (Mediaș-Reci,Reci II-Cernatu) generatoare de confuzii, așa cum corect observa A. László.

Acest lucru, ca și descoperirile de materiale ceramice getice mai vechi, specifice secolului II î.Hr. în poziție secundară, alături de alte materiale din prima vârstă a fierului, pe pantele vestice ale dealului, sub pietrele prăbușite din zid, sugerează că la momentul ridicării zidului, cândva în secolul I î.Hr., platoul a fost nivelat, iar urmele anterioare de locuire au

fost împinse pe pante. Descoperirile mai semnificative datează din secolul I d.Hr. Situl a funcționat până în preajma războaielor de cucerire ale romanilor, fiind distrus printr'un incendiu — cu această ocazie ori imediat ulterior acestora.

Planul sitului: Piese de metal (sec. I î.Hr. – I d.Hr.) descoperite la Jigodin I

Ateliere de prelucrare a metalelor: pe latura sudică a platoului și pe șaua de acces au fost descoperite de-a lungul timpului mai multe locuințe de suprafață, rectangulare, cu dimensiuni variate (L4: 5 x 4 m, L5: 3.5 x 4 m) al căror inventar (creuzete, zgură, minereu de fier, nicovale) sugerează că în interior se prelucrau metale. Ele au fost denumite «locuințe atelier». Erau prevăzute cu vetre mari amenajate cu pietre, îndelung folosite.

Locuința-atelier (L4), cercetată în 1998 și 2000, a fost construită pe talpă de piatră, din bârne de lemn și împletitură de nuiele amestecată cu lut. Cel puțin alte două construcții au fost distruse în momentul amplasării antenei de telecomunicații în 1997. Aceste ateliere poartă urmele unui puternic incendiu, ele fiind distruse anterior momentului distrugerii zidului de incintă, deoarece pietrele din zid au fost descoperite deasupra resturilor de ateliere.

Clădire cu absidă: în centrul platoului au fost cercetate parțial trei clădiri rectangulare de suprafață, construite din bârne, pe structură de stâlpi (diametru 20 cm, fixați în gropi de 0.80–1 m adâncime). Cea mai mare dintre cele trei clădiri (3.6 x 7.4 m) avea latura îngustă absidată, marcată de gropi stâlpi și orientată spre nord.

Cetatea lui Tiburț, Biborțeni

Localizare: Imediat la sud de localitatea Biborțeni (jud. Covasna) se ridică cu cca. 120 m deasupra văii Baraoltului un deal împădurit, într'o poziție înaintată, dominantă, din care se poate supraveghea tranzitul între Pasul Hatod la est și Defileul Oltului din Munții Perșani de la Racoș (Brașov) la vest. Punctul se numește Cetatea lui Tiburț/Tiborc. Limita vestică a dealului este trasată de cursul pârâului Várpatak.

Aspect: Platoul superior, orientat SV-NE, este închis de o incintă de mari dimensiuni, de formă neregulată, complexă, ce urmărește conturul formei de relief. Dimensiuni aproximative: 280 m EV x 100m/120 m NS. Suprafață: 2.4 ha. Pantele sunt abrupte pe toate laturile. Accesul în incintă și legătura cu dealurile și platourile de la sud se face pe o unică șa îngustă, localizată în sectorul sudic al sitului.

Fortificație: Astăzi incinta se prezintă sub forma unui val de pământ, încă bine individualizat pe marginile platoului (care nu este complet aplatizat ci prezintă un microrelief complex), fără șanț exterior. Săpăturile din 1948 ale lui Zoltán Székely au constatat că valul reprezintă de fapt vestigiile unui zid de piatră neprelucrată legat cu pământ, lat de 1.2 m. Singurele materiale arheologice descoperite în săpăturile de atunci ale Muzeului Raional din Sfântu Gheorghe au fost de factură getică (vase lucrate cu mâna din pastă poroasă și la roată și decorate cu vopsea roșie). Astăzi, suprafața sitului este complet împădurită cu foioase și bine acoperită de un strat compact de frunze uscate. Nu se observă materiale arheologice la suprafață.

Fortificația astăzi

Istoricul cercetărilor: Cercetătorul József Benkő (1778) considera incinta ca reprezentând un castru roman. Orbán Balázs (1868) a tăiat valul și a identificat pentru prima dată zidul [illegible]. El a interpretat situl ca fiind o cetate timpurie a ungurilor. Zoltán Székely a

executat în 1948 cel puțin 5 secțiuni în diferite puncte ale traseului incintei, descoperind în toate zid de piatră legată cu pământ fără mortar. Materialele prezentate de el sunt de factură dacică, totuși nu rezultă din descrierea publicată (1955) dacă în poziție secundară sau in situ. Deși pomenește descoperirea unui «mormânt de incinerație» în urnă, imediat spatele zidului, și mai apoi — fragmente de «urne» ca fiind vase lucrate cu roata și pictate cu vopsea roșie, materialul publicat rămâne prea sumar pentru a trage concluzii clare privind datarea fortificației. El consideră lipsa turnurilor și a teraselor ca fiind nespecifică cetăților getice cunoscute în secuime — de tipul Covasnei și cetății de la Zetea.

Viorica Crișan (2000) a văzut materialul ceramic aflat în Muzeul Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe, datându'l în perioada sfârșitului secolului II î.Hr. — I d.Hr.

Situl merită a fi inclus într'un program de cercetări viitoare: este poziționat într'o zonă strategică, așa cum sugerează și prezența castrului de la Baraolt aflat la 12 km vest; de asemenea, se află aproape de centrul rezidențial getic de la Racoș; tehnica de construcție a zidului și lipsa șanțului exterior sunt mai degrabă elemente specifice fortificațiilor getice decât medievale. Pe de altă parte, forma incintei și dimensiunile ei sunt neobișnuite.

Alte descoperiri arheologice de epocă getică clasică în zonă: La 2 km nord de Biborțeni, pe valea râului Baraolt, pe malul său stâng, Székely a cercetat, pe o movilă de pământ, în urma înștiințării primite din partea unui localnic ce folosea locul drept nisipărie, un complex de epocă getică clasică (o groapă cilindrică de 1.5 m adâncime) ce a conținut fragmente de ceramică neagră lucrată cu mâna provenind de la fructiere (vase cu suport), fragmente de ceramică lucrată la roată și pictată cu vopsea roșie, dar și un maxilar uman și cenușă. Tot aici, localnicul găsise anterior un schelet uman, la adâncimea de 1.8 m, orientat E-V, iar lângă el mai multe vase întregi.

Cetatea Păgânilor – Racu

Cetatea Păgânilor (Pogányvár) din Racu a fost o fortificaţie încă din Epoca Fierului-La Tene secolul 1, având un rol defensiv, dar a fost locuită și în Evul Mediu Timpuriu. În Europa Centrală epoca fierului se împarte în două mari perioade: cultura Hallstatt (HaC și D) și cultura La Tène (începând cu 450 î.Hr.).

A fost demolată mai târziu de austrieci. Astăzi se pot vizita doar ruinele cetății.

”Între pâraiele Var și Șugău se înalţă o stâncă semeaţă. În vârf mai găsim și astăzi ruinele uneia dintre cetăţile rabonbanilor de odinioară: Cetatea Păgână. Spune’se că rabonbanii și’au ascuns comorile în beciul de sub cetate.”

Localizare: la 8 km vest în linie dreaptă de localitatea Racu, județul Harghita, și 7 km vest de valea Oltului, în punctul Cetatea Păgânilor; alte denumiri: Racul Ciucului (II), Csikrákos, Pogányvár

Relief: o înălțime stâncoasă a Munților Harghita, desprinsă cu 25–30 m deasupra platoului deluros înalt din jur denumit Gâtul Cetății/ Várnyaka (cota 1240 m). Laturile de sud și vest sunt abrupte. La baza pantei sudice, cu 100 de m mai jos, curge Pârâul Cetății/Varul. Platoul, relativ plan, este alungit pe direcția SV-NE și are o suprafață de cca. 3100 mp. Drumul de acces, lat de 2.5–3 m, a fost săpat în stâncă (într'o perioadă necunoscută, posibil chiar de geți).

1. Reprezentare a sitului sec. XIX, 2. Harta topografică 1/25000, 3. Schița sitului de Al. Ferenczi, 4. Planul sitului și stratigrafia de Z. Szekely, 5. Planul sitului de Orban

Aspect: situl este complet împădurit cu conifere. Pe suprafața platoului se văd urmele unor gropi de mari dimensiuni, posibil ale unor căutători de comori din vechime.

Fortificație: pe marginile de nord și est ale platoului se ridică un zid (1–2 m grosime) de lespezi de piatră locală, neprelucrate, legate cu mortar. Acestea se închideau în colțul NE printr'un bastion rectangular. Suprafața închisă de ziduri măsura probabil în jur de 2000 mp. Acestea reprezintă vestigiile unei cetăți medievale ridicată în secolele XII-XIII, dar suprapun, așa cum au arătat cercetările lui Székely, un zid mai vechi din epoca getică clasică.

Zidul getic avea lățimea de 2.5 — 3 m și a fost atestat pe laturile de nord, est și sud. [illegible]ublicat de Székely reprezintă un singur nivel diferit de sterilul arheologic.

Istoricul cercetărilor: Periegheză Al. Ferenczi. Săpături D. Kovacs (1959) și Zoltán Székely în 1960. Deși acesta din urmă a săpat destul de mult (conform planului de sit publicat), datele publicate sunt extrem de sumare. Amintește că a găsit ceramică lucrată cu mâna (din pastă neagră sau brună) sau la roată (din pastă cenușie) — cești cu toartă, borcane cu brâu alveolat, fructiere, dar și o seceră și cuțite de fier.

1. Drumul săpat în stâncă, lățime de 2.5–3 m, 2. Accesul pe sit de pe platoul Gâtul Cetății este în prezent amenajat, 3. Fortificația medievală pe latura nordică, vedere din interior, 4-6. Fortificația medievală, vedere din interior.

Am descris până acum următoarele cetăți și fortificații: Cernat-Vârful Ascuțit, Cetatea Zânelor-Covasna, Cetatea Jigodin-Câmpul Morii, Cetatea Tiburț-Biborțeni, Cetatea Păgânilor -Racu, dar vom reveni în curând cu noi informații pe acest post sau unul separat, despre alte fortificații (Jigodin-Dealul Cetății și Dealul Cetății Mici, Olteni-Cetatea Fetei etc.), eventual vom lărgi aria și pe județul Brașov unde, de asemenea, se află numeroase cetăți getice și despre care avem informații și localizări certe.

Bibliografie:

Repertoriul Arheologic al Județului Covasna, 1998, p. 38–39, p. 72,

Repertoriu Arheologic al Județului Harghita, 2000, 144–146, p. 215,

Iulian Marțian, Repertoriul arheologic pentru Ardeal, Bistrița 1920, p.24

Viorica Crișan, Dacii din estul Transilvaniei, Sf. Gheorghe, 2000, p. 24,, p.30, 45–48, p.65, Aspecte ale sistemul defensiv de pe linia Carpaţilor Răsăriteni în vremea lui Decebal, în Viorica Crișan, Gelu Florea, Gabriela Gheorghiu, Liliana Suciu (ed.), Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu, Cluj-Napoca, 2001, p. 303–318, Viorica Crișan, Gabriela Gheorghiu, Mariana-Cristina Popescu, Cercetările arheologice de la Miercurea Ciuc-Jigodin I — campaniile 1998, 2000, în Istros, 2004, p. 111–145,

Viorica Crișan (în foto), Paul Pupeză, Cristian Găzdac, Radu Zăgrean, Covasna – Cetatea Zânelor, în Viorica Crișan, Valeriu Sîrbu (ed.), Dacii din Curbura Carpaţilor. Catalog de e[illegible]e, Sf. Gheorghe, 2009, p. 59–78, Viorica Crișan, Valeriu Sîrbu, Covasna – Fairies

Fortress. A Carpathian Mountain Fortified by Dacians, în Pop H., Băjenariu I. (ed.), Identităţi culturale locale și regionale în context european. In memoriam Alexandri V. Matei, Cluj-Napoca, 2010, p. 266 – 285.

Ann Dodd-Oprițescu, Szács János, Cetatea de la Băile Jigodin. Săpături 1980–1984, în Symposia Thracologica, 5, 1987,

Constantin Daicoviciu, E. Chirilă, S. Kiss, Dumitru Protase, Ioan Russu, Zoltán Székely, Graniţa de est a Daciei și triburile libere de la hotarele de răsărit ale Daciei, în SCIV, 1, 1950, p. 115–122.

Mihai Macrea și colaboratorii, Despre rezultatele cercetărilor întreprinse de șantierul arheologic Sft. Gheorghe-Brețcu, 1950 în Studii și Cercetări de Istorie Veche București, II, 1, 1951, p. 308,

Magdalena Ștefan, Dan Ștefan, Dan Buzea, Un nou punct fortificat în peisajul arheologic al secolelor I î.Hr. — I d.Hr. în zona Jigodin — Harghita în estul Transilvaniei, Istros, XXI, 2015, p. 499–535, Magdalena Ștefan, Dan Ștefan, Dan Buzea, From Sites to Landscapes in Late Second Iron Age Eastern Transylvania. New perspectives on the Fortified Sites from Jigodin, Ephemeris Napocensis, XXV, 2015, p. 21–42

Zoltán Székely, Muzeul Regional Sfântu Gheorghe — Almanah 1879–1954, Târgu Mureș, 1955, p. 14–16, Cetatea dacică de la Covasna, în SCIV, 23, 2, 1972, p. 201–214, Contribuţii la studiul prelucrării fierului la dacii din sud-estul Transilvaniei, în Aluta, 1981, p. 31–36, József Benkő, Transsilvania specialis, 1778, p. 548, Săpături executate de Muzeul din Sfântu Gheorghe (1959–1966), în Materiale și Cercetări Arheologice, IX, 1970, p. 304–305, Contribuţii la problema așezărilor și cetăţilor dacice din sud-estul Transilvaniei, în Cumidava, III, 1969, p. 99–122,

Orbán Balázs, A Székeföd leírása, 1868, I, p. 215–216, II, p. 34–35, p. 69–72 A székeföd leirasa, Pesta, 1869, vol. III,

Alexandru Ferenczi, Cetăți antice în județul Ciuc, Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice Secția pentru Transilvania, IV, Cluj 1932–1938, p. 240–244, p. 283–288.

Sursa: ironageatlas.net4u.ro, academia.edu (Horia Ciugudean), mncr.ro, Ioana Ardeleanu – mesageruldecovasna.ro

© 2023 - Ziar Harghita. All Rights Reserved.